

Jaak Billiet, Ann Carton, Rik Huys, **Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten**. Departement Sociologie, Leuven 1990, 304 p.

In opdracht van de Belgische overheid is eind 1989 door de KU Leuven een nationale survey gehouden naar de negatieve houding van Vlamingen, Walen en Brusselaars – met bijzondere aandacht voor de inwoners van Borgerhout en Genk – tegenover de allochtone etnische minderheden in België. Dit rapport geeft de voornaamste resultaten weer.

In het eerste hoofdstuk komen de onderzoeksvragen, de centrale begrippen en het theoretisch kader aan de orde. Op grond daarvan wordt een conceptueel model opgesteld en de concepten vervolgens geoperationaliseerd. De opzet en uitvoering van het veldwerk komen uitvoerig aan bod in hoofdstuk twee. De tabellen en grafieken in het volgende hoofdstuk bieden veel informatie over de beeldvorming en opvattingen van onze zuiderburen over en hun persoonlijke contacten met migranten. Daarbij hebben de onderzoekers met name oog voor regionale overeenkomsten en verschillen. Uit de tellingen blijkt onder andere dat maar weinig ondervraagden het migrantenvraagstuk als een belangrijk sociaal probleem ervaren. Dit betekent echter niet dat België een tolerante samenleving is. In brede lagen van de bevolking treffen de onderzoekers vooroordelen, sociale distantie en uitgesproken afwijzende houdingen aan, met name tegenover moslims (Marokkanen, Turken, Arabieren). De vooroordelen over moslims worden versterkt door onaangename ervaringen met migranten en gevoelens van bedreiging door de islam. Bovendien blijkt dat de negatieve houding tegenover migranten niet op zich staat, maar samenhangt met een positieve houding tegenover België en de Belgen. Dit verschijnsel heet etnocentrisme. Een meerderheid ondersteunt een restrictiever toelatings- en een actiever remigratiebeleid en een grote groep verzet zich tegen het toekennen van rechten aan migranten, waaronder stemrecht. In het vierde hoofdstuk worden sociale kenmerken en opinies onderzocht die de negatieve houding in de hand werken. De belangrijkste zijn opleiding, anomie, en leeftijd in combinatie met de aanwezigheid van migranten in de buurt. Ten behoeve van het overheidsbeleid analyseren de onderzoekers tot slot nog de relatie met politieke partijvoorkeur, en dan met name de kenmerken van de kiezers van het Vlaams-Blok. Lezers die alleen kennis willen nemen van de voornaamste bevindingen kunnen direct het slothoofdstuk opslaan, waarin behalve een samenvatting ook een aantal beleidsadviezen staan. Het onderzoek is echter zo nauwkeurig opgezet dat menig een het gehele verslag zal willen doornemen.

Deze studie is een schoolvoorbeeld van een gedegen toepassingsgerichte survey. In korte tijd is op accurate wijze een antwoord gegeven op vragen die door anderen zijn aangedragen. Dit wil overigens niet zeggen dat de studie alleen maatschappelijke relevantie heeft. De onderzoekers bouwen voort op bestaande inzichten en leveren zo een bijdrage tot sociologische kennis. Bovendien kunnen we een voorbeeld nemen aan de zorgvuldigheid

waarmee zij hun veldwerk hebben verricht én verantwoord.

Alhoewel de wetenschappelijke betekenis dus niet moet worden onderschat, kleven aan dit 'field-induced'-onderzoek ook enige gebreken. In een aantal opzichten zijn de auteurs, bedreven in methoden en technieken van onderzoek, overijld te werk gegaan. Zo missen we een uiteenzetting van enkele belangrijke voorspellers van en theorieën over etnocentrisme. Zaken als lokalisme lijken onbekend en autoritarisme onbemand. Bovendien wordt er in een aantal gevallen te weinig profijt getrokken van inmiddels bekende onderzoeksresultaten, zoals die over kerkelijkheid en etnocentrisme. Technische kritiek betreft het conceptueel model, dat niet altijd even nauwkeurig is geformuleerd en alleen op onderdelen wordt onderzocht, zodat de lezer zich afvraagt of met een integrale toets ook de conclusies veranderen. Dezelfde vraag komt op als we merken dat de aard van de uiteindelijk te verklaren variabele herhaaldelijk verandert. Vreemd genoeg zijn enkele items van het begrip ervaren dreiging van concurrentie tevens indicatief voor de negatieve houding tegenover migranten. Desondanks is deze studie niet alleen een belangrijke aanwinst voor de overheid, maar ook voor de sociologie.

Rob Eisinga

Livio Sansone, Lasi boto. De boot gemist. Over Surinaamse jongeren, werk en werkloosheid. Acco, Amersfoort/Leuven 1990, 128 p.

Het gaat niet goed met de allochtone jongeren in Nederland. Naast de ongunstige berichtgeving in de media verschijnen ook regelmatig rapporten die dit beeld bevestigen. Sansones studie over Surinaamse jongeren vormt daarop geen uitzondering. De uit Italië afkomstige onderzoeker verrichtte in 1983-1984 antropologisch veldwerk onder 'modale Surinaamse jongeren' in wat toen nog de Bijlmermeer heette. In 1988 deed hij opnieuw onderzoek in Amsterdam-Zuidoost om een beeld te krijgen van de levensloop van Surinaamse jongeren met een lage sociale positie. Omdat zoveel jongeren met werkloosheid te kampen hebben, is uiteindelijk het vraagstuk van een leven zonder regulier werk centraal komen te staan in 'De boot gemist'.

Het recente onderzoek bestaat uit twee onderdelen, namelijk (1) Het vergelijken (in de tijd) van een groep Surinaamse jongeren die hij destijds als tieners had geïnterviewd met hun huidige leefsituatie als 20- tot 30-jarigen, en (2) Het vergelijken van deze jongeren met een groep Surinaamse jongeren die nu 13 tot 20 jaar zijn, oftewel: het vergelijken van twee opeenvolgende generaties van Surinaamse jongeren. Hoewel de Creoolse jongens in het rapport de meeste aandacht krijgen, is voor Creoolse meisjes en jonge moeders een apart hoofdstuk ingeruimd. In een speciale bijlage komt ook de positie van hindoestaanse randgroepjongens aan de orde.

Vooraf naar Surinaamse randgroepjongeren en druggebruikers is inmiddels redelijk wat onderzoek gedaan. De speciale bijlage die Sansones rapport over Surinaamse harddruggebruikers bevat, biedt dan ook een inmiddels bekend verhaal. In studies over Surinaamse randgroepjongeren is daarnaast het 'hosselen' een onvermijdelijk thema. Nederlanders zouden van 'scharrelen' spreken. Ook Sansone borduurt op dit onderwerp voort. Interessant is vooral dat hij niet alleen ingaat op het 'hosselen' van straathoekjongeren en junkies, maar ook op 'grijze' vormen van 'hosselen', zoals klussen en zwartwerken, muziek maken, snorren (=illegaal taxi rijden), feestjes organiseren en kasmoni (=Surinaams spaarsysteem). Als vormen van 'zwart hosselen' komen daarnaast 'jatten en de boefjes' (=kleine criminaliteit), 'pooieren' en het 'dealen' van drugs ter sprake.

Over het algemeen is Sansone's studie interessant en zeer lezenswaardig. Bij nauwkeurige lezing blijkt echter dat hij minder goed slaagt in het consequent volgen van een weg tussen een 'van binnenuit'- en een 'van buitenaf'-benadering. Het letterlijk weergeven van uitspraken biedt de lezer enerzijds toegang tot de beleavingswereld van de geïnterviewde jongeren. Anderzijds worden door de onderzoeker zelf een reeks 'factoren' opgevoerd die Surinaamse jongeren tot 'hosselen' zouden bewegen. Ook termen als 'grijs hosselen' en 'zwart hosselen' zijn typisch afkomstig van Sansone en behoren niet tot het gemeengoed van de onderzoeksgroep. Opvallend genoeg lijkt Sansone ook in zijn aanbevelingen vooral een interventie van buitenaf voor te staan. Zo stelt hij op p. 94: 'Het wordt tijd dat de romantische opvatting over het "hosselen" als een soort "creatief marginaal bestaan" verdwijnt. Hoezeer ook vele informanten in de onderzoeksgroep, maar helaas ook een aantal academici, hulpverleners en beleidsmakers aan die romantiek hechten, afbraak ervan is nodig'. Het lijkt er veel op alsof Sansone zijn toch al achtergebleven onderzoeksgroep de laatste illusie wil ontnemen, en hij ze met alle geweld wil laten overstappen naar de boot van een reguliere baan. Over het algemeen doet de overheid er beter aan het beleid duidelijker af te stemmen op de eigen beleavingswereld van Surinaamse en andere allochtone jongeren. Niet de overheid maar zelfwerkzaamheid biedt in hun ogen nog het meest zekere kompas om te overleven in de harde Nederlandse maatschappij. Het is immers diezelfde overheid die het 'hosselen' tot 'grijs' of 'zwart' maakt.

Paul van Gelder

M.A.P. Bovens, **Verantwoordelijkheid en organisatie. Beschouwingen over aansprakelijkheid, institutionaal burgerschap en ambtelijke ongehoorzaamheid** (dissertatie). Tjeenk Willink, Zwolle 1990, 353 p.

Bovens' proefschrift is een mooi boek. De auteur heeft zich sinds een aantal jaren beziggehouden met vraagstukken betreffende de verantwoordelijkheid van de ambtenaar, bestuurder en functionaris. In zijn – tot nu toe – *magnum opus* biedt hij zijn rijpe gedachten over een probleem dat als volgt wordt gedefinieerd: 'Deze studie gaat over de verantwoordelijkheidsvragen die... affaires oproepen' zoals die van Slavenburgs Bank, van het RSV-concern, de zaak van de Oosterscheldedam, de ABP-affaire e.d. Hij onderzoekt in het bijzonder de vragen: *Wie is verantwoordelijk voor het gedrag van complexe organisaties? Wat is verantwoordelijk gedrag binnen zo'n organisatie? En: hoe is een herhaling van zulke affaires te vermijden?*

Deze vragen zijn belangrijk. Ze zijn ook klassiek. Bovens zelf schrijft, aan het eind van zijn studie, dat 'affaires en fiasco's... van alle tijden' zijn. De antwoorden die hij suggereert op bovengenoemde vragen zijn ingenieus. Daar kom ik straks op terug. Toch vraag ik me af of het probleem zelf optimaal gesteld is. Uiteraard ben ik het met hem eens dat 'affaires en fiasco's' belangrijke evenementen zijn. De vraag is echter in hoeverre ze op zichzelfstaande gebeurtenissen zijn, respectievelijk uitdrukkingen van een *wezenlijk* gestoord organisatieleven: symptomen van een algemene ziekte. Natuurlijk besef ik dat dit onderscheid enigszins 'fuzzy' is en ik bedoel ook niet dat Bovens onbewust is van de tweede mogelijkheid. Ik bespeur evenwel een zekere dubbelzinnigheid in zijn probleemstelling. De studie gaat, zoals reeds opgemerkt, over de verantwoordelijkheidsvragen '*die dergelijke affaires oproepen*'. Betekent dit dat de affaires inderdaad als symptomen worden beschouwd, of gaat het, zoals de auteur overigens zelf opmerkt, voornamelijk om de preventie van de affaires zelf?

Het antwoord, in ieder geval, blijkt bijzonder ingewikkeld te zijn. Bovens bespreekt onder andere het nut van 'verheldering van verantwoordelijkheidslijnen'; van 'een oriëntatie op taken in plaats van problemen'; van 'reële doelstellingen en haalbare taken'; van interne ombudsmannen; van 'hotlines' en 'open deuren'; van nieuwe soorten van leergedrag. Het hoofddaccent ligt echter op het scheppen van vormen van bescherming voor 'klokkeluiders' (*whistleblowers*). Dit zijn mensen, leden van een organisatie, die zonder interne toestemming informatie onthullen over misstanden binnen hun organisatie. Bovens pleit ervoor om klokkeluiders daadwerkelijk juridische protectie te bieden, zowel om pragmatische als om principiële redenen (als bijdrage tot het in stand houden van de '*civic culture*'; zo wordt de functionaris niet alleen als uitvoerder of als privé-persoon, maar ook als *institutionele burger* beschouwd en behandeld).

In hoofdstuk dertien doet Bovens een aantal aanbevelingen en suggesties... Hij begrijpt dat hij daardoor een gevaarlijk terrein betreedt: 'Analyse en prescriptie zijn immers niet twee kanten van dezelfde medaille'. Echter, de afstand tussen de twee hoeft niet zo groot te zijn wanneer men van mening is dat de hoofdtak inderdaad ligt bij het vermijden van 'affaires', die *uitzonderingen* zouden zijn in een voor de rest min of meer gezonde organisatie-wereld. Want in dat geval zullen er mensen zijn, onder wie ministers, politici, wetgevers, ook leidende figuren in de zakenwereld, die bereid zijn om te luisteren en ten minste soms in staat zijn actie te ondernemen. Indien men echter van mening is dat de *organisatiestructuur zĳlf* ziek is, dan is de kloof tussen een wetenschappelijke analyse enerzijds en een bestuursprescriptie anderzijds wellicht onoverbrugbaar.

Baakman heeft in zijn eveneens recent verschenen proefschrift 'Kritiek van het openbaar bestuur' (Thesis Publishers, Amsterdam 1990) een argument van de tweede soort ontwikkeld. Steeds grotere aantallen spelers en spelregels, 'de dominantie van de politieke rationaliteit en het veelvuldig ontplooiën van hindermacht', dreigen bestuurspraktijken 'in steeds meer gevallen... te perverseren', stelt hij. Die perversie zelf, zo voegt hij eraan toe, 'is intussen, in overdrachtelijke zin, besmettelijk'. Bij Baakman gaat het wel om fiasco's, maar ook om de alledaagse perversie van het bestuursspel. Troost bieden, schrijft Baakman, 'door het presenteren van enigerlei oplossing kan ik niet'. Daar helpt geen individuele verantwoordelijkheid, geen institutioneel burgerschap. Twee visies dus. Beide verdienen onze aandacht.

Grahame Lock

Hans de Witte, Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen. Leuven, Hoger Instituut voor de Arbeid 1990, 275 p.

De centrale vraag van deze studie is of er in Vlaanderen (nog) een arbeiderscultuur bestaat die als zodanig onderscheiden kan worden van de cultuur van de zogenaamde bedienden, oftewel de middelbare employees. Met deze studie levert de auteur een theoretische en empirische bijdrage aan het debat over de vraag of arbeiders inmiddels het gedachtengoed alsook de leefstijl van de middenklasse volledig overgenomen hebben en daarom verburgerlijkt zijn.

In het eerste gedeelte van het boek presenteert De Witte een systematische literatuurverkenning. Deze bevat een overzicht van een groot aantal studies waarin de typische kenmerken van het gedachtengoed van arbeiders en bedienden worden beschreven. Uit allerlei studies blijkt dat dit gedachtengoed een paradox bevat: arbeiders zijn conservatief in cultu-

reel opzicht maar progressief in economisch opzicht, terwijl bedienden juist progressief in cultureel opzicht maar conservatief in economisch opzicht zijn. Cultureel conservatisme komt tot uitdrukking in traditionele opvattingen over arbeid, gezin, opvoeding, seksuele relaties, en economische progressiviteit heeft betrekking op opvattingen inzake overheids-ingrijpen, de (conflictueuze) verhouding tussen werkgevers en werknemers, en de rol van vakbonden. Naast de beschrijving van het typische gedachtengoed van arbeiders en bedienden geeft De Witte ook een overzicht van studies waarin daarvoor verklaringen worden gegeven. De centrale stelling van De Witte is dat het gedachtengoed verklaard kan worden uit allerlei aspecten van beroepspositie zoals inkomen, opleidingsniveau, beroeps-status en de aard van de arbeidssituatie, met name de mate waarin men autonoom werkt. Daarnaast heeft de auteur ook oog voor factoren als geloofsovertuiging en leeftijd.

In het tweede gedeelte van het boek beschrijft De Witte de resultaten van zijn empirisch onderzoek. Hij verantwoordt op heldere wijze de afbakening van de onderzoeksgroep en de steekproeftrekking. Uiteindelijk gebruikte hij de gegevens van 135 gehuwde mannen en vrouwen, tussen 30 en 45 jaar, met kinderen en al minstens tien jaar werkzaam. Op grond van een viertal criteria worden deze respondenten ingedeeld in drie beroepsgroepen, namelijk ongeschoolde arbeiders, lagere bedienden en middenbedienden. Daarna beschrijft hij de verschillen en overeenkomsten tussen de beroepsgroepen inzake de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen, zowel op item- als op schaalniveau. Vervolgens toetst hij via een tweede-orde factoranalyse of al die opvattingen op al die deelgebieden reduceerbaar zijn tot twee basisdimensies, zoals in de literatuur wordt geopperd. Dit blijkt het geval te zijn: ook hij vindt de dimensies van sociaal-cultureel conservatisme en sociaal-economische progressiviteit. Voor de verklaring van deze factoren voert De Witte een stapsgewijze regressieanalyse uit, waarbij hij niet alleen de theoretisch relevant geachte predictoren opneemt, maar tevens het belang van andere predictoren onderzoekt. Hij vindt dat leeftijd, beroepsgroep, geloofsovertuiging en al dan niet in deeltijd werken belangrijke predictoren van cultureel conservatisme zijn, en dat opleidingsniveau, autonomie in het werk en arbeidstevredenheid belangrijke predictoren zijn van economische progressiviteit.

Het laatste gedeelte van de studie is gewijd aan de hamvraag naar de homogeniteit van de arbeiderscultuur. Via clusteranalyse komt De Witte tot de ontdekking dat de arbeiderscultuur van de onderzochte Vlamingen tamelijk homogeen is en als zodanig sterk verschilt van de cultuur van de bedienden die intern overigens geen homogeen geheel vormt. Aldus concludeert De Witte dat er onder de Vlaamse arbeiders geen sprake is van verburgerlijking.

Deze studie verdient alle lof. Ten eerste voor de overzichtelijke wijze waarop een grote hoeveelheid onderzoeksliteratuur wordt gerubricerd en gepresenteerd, alsook voor de wijze waarop daaruit theoretische verwachtingen worden gedestilleerd. Ten tweede voor de inzichtelijke en toegankelijke wijze waarop het empirische onderzoek wordt beschreven. Ten derde voor de betrekkelijk systematische terugkoppeling van onderzoeksresultaten naar theoretische verwachtingen. Het is jammer dat De Witte zijn onderzoeksgroep om budgettaire redenen heeft moeten beperken; anders zou de reikwijdte van zijn bevindingen groter zijn geweest. Het is evenzeer jammer dat de auteur zich bij de indeling van zijn respondenten naar beroepsgroepen niet heeft laten leiden door de criteria die ten grondslag liggen aan een internationale beroepsgroepenindeling, zoals die van Goldthorpe, Erikson en Portocarero, hetgeen een cross-culturele vergelijking zou vergemakkelijken. Ten slotte is het jammer dat De Witte zich heeft beperkt tot het gedachtengoed van arbeiders en om niet nader geëxpliciteerde redenen hun leefstijl buiten beschouwing heeft gelaten, terwijl dit aspect evenzeer van belang is voor het debat over de verburgerlijking van de arbeiders.

Peer Scheepers

Else Øyen (red.), **Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research**. Sage, Londen 1990, 227 p.

Sociale wetenschappers die op internationale schaal vergelijkend onderzoek willen doen, komen bij de opzet en uitvoering daarvan voor tal van praktische moeilijkheden en theoretische problemen te staan. In deze bundel, gesponsord door de International Sociological Association (ISA), buigen dertien doorgewinterde comparatisten zich over harde feiten en sociologische problemen van cross-nationale vergelijkingen, alsmede over de oplossingen die er in de praktijk via 'trial and error' voor zijn bedacht. Enkele kwesties die expliciet danwel impliciet aan de orde komen, zijn de vraag hoe groot de verschillen tussen landen mogen zijn opdat we ze nog zinvol kunnen vergelijken, of cross-nationaal onderzoek een eigen methodologie vereist danwel dezelfde theoretische problemen kent als onderzoek op een lager niveau, en de mate waarin internationale vergelijkingen de resultaten van landelijke studies kunnen valideren.

De bundel bestaat uit twaalf hoofdstukken. Na de inleiding van Øyen geeft Scheuch een beschrijving van de ontwikkeling van het comparatief onderzoek sinds 1920 en bespreekt hij het ontstaan van internationale studiegroepen, wetenschappelijke organisaties en data-archieven. Teune gaat dieper in op de historie, met name op de theoretische en methodologische vooruitgang. Hij toont zich evenals Scheuch teleurgesteld in de gemaakte voordeelingen. Ferrari bespreekt vervolgens enkele belangrijke problemen bij de vertaling van normatieve begrippen ten behoeve van onderzoek in andere culturen, zoals dreigend verlies aan informatie en schending van inhoud en betekenis. Begrippen zoals het recht zijn volgens hem geen statische concepten maar contextuele variabelen en vereisen daarom een analytische benadering. De mislukte toepassing van westerse theorieën over ontwikkeling en modernisering in Latijns-Amerika en de nadelige gevolgen daarvan voor de lokale sociale wetenschappen, worden besproken door Calderon en Piscitelli. De betekenis van de bijdrage van Galtung schuilt vooral in de kritische vragen die hij stelt ten aanzien van traditionele begrippen, begrippenkaders en strategieën. Zijn stelling is dat een goede theorie niet alleen betrekking heeft op de hedendaagse sociale realiteit, maar ook op die van de toekomst. De studie van Etzioni-Halevy is een onderzoek naar semi-corruptie van Britse en Australische parlementariërs. Turner geeft een inhoudsanalyse van bedrijfsdocumenten ten behoeve van de vergelijking van sociale mobiliteit in Groot-Britannië en de Verenigde Staten. Daarbij maakt hij gebruik van twee panels van beoordelaars uit de Britse en Amerikaanse industriële wereld om de invloed van culturele verschillen op het beoordelingsproces te minimaliseren. Bertaux analyseert de betrokkenheid bij de studentenbeweging van de jaren zestig aan de hand van de persoonlijke ervaringen van 250 activisten van het eerste uur, uit zes Noordatlantische landen. De bijdrage van Van Meter gaat over de mogelijkheden van de sneeuwbaltechniek voor het opsporen van verborgen populaties, zoals drugsverslaafden, in comparatief onderzoek. Bovendien bespreekt hij de cross-classificatiemethode voor de analyse van de gegevens over dergelijke populaties. Lane onderzoekt de voor- en nadelen van het gebruik van secundaire data ten behoeve van cross-nationale studies en Andorka vergelijkt de sociale, politieke en economische ontwikkelingen in Hongarije en Finland aan de hand van tijdreeksen van diverse sociale indicatoren.

Comparatief onderzoek is voor een belangrijk deel onderzoek naar de generaliseerbaarheid van nationale observaties en naar de validiteit van de interpretaties. De algemene boodschap van het boek is echter dat het succes van toekomstig comparatief onderzoek staat of valt bij de ontwikkeling van sociologische theorieën, en dat veel theorieën vandaag de dag zo gebrekkig zijn geformuleerd dat empirische verificatie onmogelijk is.

Deze bundel is geen bespreking van 'the state of the art', noch een handleiding voor

cross-nationaal onderzoek. Wat hij wel geeft, is een realistische uiteenzetting van de sterke en zwakke punten van diverse vormen van comparatief onderzoek, van de keuzes die onderzoekers moeten maken, de valkuilen die zij tegen kunnen komen en de mogelijke onderzoeksstrategieën met hun beperkingen. Kortom, voor een ieder die over de eigen landsgrenzen heen wil kijken, heeft dit boek iets te bieden.

Rob Eisinga

Jon Clark, Celia Modgil en Johan Modgil (red.), **Anthony Giddens. Consensus and Controversy**. The Falmer Press, Basingstoke 1990, 352 p.

Niet alleen Giddens weet te verbluffen door zijn grote produktiviteit, ook zijn critici zitten niet stil. De inkt was amper droog van de jongste bundel van David Held en John Thompson, *Social Theory of Modern Societies: Anthony Giddens and his Critics* (1989), of het hier te bespreken boek rolde van de pers.

De twee bundels vertonen geen doublures; wel is er een *étoile double*, als ik mij zo mag uitdrukken, en wel in de persoon van Derek Gregory, van wie zowel in het ene als in het andere boek een aparte bijdrage is opgenomen. In dezelfde adem kan ik hier nog melden dat er in 1989 bij Macmillan van de hand van Ira Cohen nóg een boek over Giddens' werk verscheen, *Structuration Theory: Anthony Giddens and the Constitution of Social Life*, en dat dezelfde auteur over ditzelfde onderwerp ook voor de bundel van Clark *et al.* een bijdrage schreef, uiteraard in meer gecondenseerde vorm. Cohen ontpopt zich daarin minder als criticus dan als explicateur en apologeet van de structuratietheorie; wie die theorie zo'n beetje doorheeft, zit daar waarschijnlijk niet om te springen. Aan de andere kant moet je er natuurlijk ook weer begrip voor hebben dat de redacteurs kennelijk van mening waren dat ze eerst moesten zorgen voor een min of meer samenvattende presentatie van de te bekritiseren ideeën, alvorens ze daar critici het hunne over lieten zeggen.

Naar mijn smaak hebben ze dit principe te ver doorgevoerd door er de formule van hun hele bundel aan op te hangen. Want was het nu echt nodig dat de taak van samenvatter, uitlegger en verdediger aan de ene kant, en die van criticus aan de andere, het hele boek door steeds aan *verschillende* auteurs werd toevertrouwd? Twee-aan-twee plaatsten achttien auteurs namelijk kanttekeningen bij negen thema's uit Giddens' oeuvre: twee auteurs dus steeds per thema, waarbij de ene blijkbaar recht moest doen aan de '*consensus*' en de andere aan de '*controversy*'. Aan het slot van hun sectie gaan die twee auteurs dan nog even in op elkaars stukken. Zo komen bij voorbeeld Dennis Wrong en John Urry aan de praat over Giddens' klassebegrip, Lewis Coser en Tom Bottomore over Giddens' kijk op het historisch materialisme, Hans Joas en Jonathan Turner over diens kritiek op het functionalisme, Alan Pred en Gregor McLennan over tijd/ruimte etc. Dat is natuurlijk op zichzelf genomen prachtig, maar waarom toch dat antithetische uitgangspunt?

Gelukkig zijn de redacteurs niet zover gegaan dat ze per sectie het laatste woord niet steeds gunden aan de critici in plaats van aan de verdedigers. Hoewel... aan het eind van het boek betreedt Giddens in eigen persoon de arena; het slothoofdstuk is door hem geschreven. Hij weet wel raad met zijn critici. Seigneuraal neemt hij hen soms in bescherming tegen zijn eigen verdedigers. Vriendelijk maar beslist wijst hij een zevental ingebrachte bezwaren tegen zijn denkbeelden af (p. 299-300), om te besluiten met een in mijn ogen prachtige schets van de structuratietheorie aan de hand van een paar vraagpunten die in de discussies daarover steeds weer terugkomen (zoals: wat moeten we ons eigenlijk voorstellen bij een sociaal systeem? Hoe bestudeer je vanuit de structuratietheorie moderne

maatschappelijke ontwikkelingen? Welke implicaties heeft de structuratietheorie voor het empirisch onderzoek? Hoe nu verder, nu het functionalisme ten grave is gedragen?). Al met al toch best een aardig boek.

Q.J. Munters

W.A.R. Shadid en P.S. van Koningsveld, **Moslims in Nederland. Minderheden en religie in een multiculturele samenleving**. Samsom, Alphen aan den Rijn 1990, 162 p.

Dit handzame boekje is de eerste meer omvattende behandeling van de islam in Nederland. De auteurs, respectievelijk antropoloog en godsdienstwetenschapper, willen nagaan in hoeverre binnen verschillende maatschappelijke sectoren van de Nederlandse samenleving ruimte bestaat voor de specifiek religieuze achtergrond van moslims. Het accent ligt daarbij op de gerealiseerde ontwikkelingen, bestaande barrières en toekomstperspectieven van moslims in Nederland (p. 12).

De studie bestaat uit drie hoofdonderdelen en telt in totaal zes hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk biedt een overzicht van verschillende facetten van de islam in Nederland, zoals geschiedenis, beeldvorming, gebedsruimten, religieuze voorgangers en organisatievorming. In het tweede deel (hoofdstuk 2 en 3) komen de rituele en sociale voorschriften van de islam binnen de Nederlandse context aan de orde, terwijl in de drie laatste hoofdstukken de positie van moslims in enkele maatschappelijke sectoren behandeld wordt: onderwijs, gezondheidszorg, krijgsmacht, penitentiaire instellingen en media.

Het boek berust voor een belangrijk deel op de bestudering van schriftelijke bronnen. Zowel ten aanzien van deze literatuur als het eigen empirisch onderzoeksmateriaal blijkt een methodologische verantwoording te ontbreken. De keuze voor bepaalde thema's – en de verontachtzaming van andere – wordt evenmin beargumenteerd. Men kan zich bij voorbeeld afvragen waarom in het derde deel de toch niet onbelangrijke sector arbeid buiten beschouwing blijft.

De in mijn ogen belangrijkste tekortkoming gaat schuil achter de enigszins misleidende titel: 'Moslims in Nederland'. Gedetailleerde beschrijvingen, laat staan analyse, van (de spanningen tussen) de diverse vormen van geloofsvoorstellingen en -praktijken van de verschillende categorieën moslims in Nederland ontbreken namelijk. Het gedrag van moslims in Nederland komt slechts in betrekkelijk algemene termen aan de orde om, zoals bij voorbeeld in de hoofdstukken twee en drie, getoetst te worden aan gezaghebbende islamitische bronnen betreffende rituele voorschriften, familierelaties en de omgang tussen de seksen. Dat er spanningen of tegenstellingen tussen gedrag en voorschriften bestaan, zoals de auteurs laten zien, zal nauwelijks verwondering wekken. Maar hoe de verschillende categorieën moslims met deze tegenstellingen omgaan, hun gedrag legitimeren, zich onderling tot elkaar verhouden, of trachten in Nederland een dominante machtspositie op religieus gebied te verwerven, blijft volledig buiten beeld. Ook het begrip 'multiculturele samenleving' in de ondertitel wekt verbazing, gezien de bezwaren die de auteurs elders tegen het gebruik ervan aanvoeren (p. 10-12).

In het laatste deel komen moslims zelf slechts terloops aan bod. Het accent ligt, zoals zo vaak in publikaties over de islam in Nederland, op de reacties van de Nederlandse samenleving. Zo worden in het hoofdstuk over onderwijs de ontwikkelingen binnen en buiten het reguliere onderwijssysteem behandeld. Vooral het 'ontmoetingsonderwijs' van de christelijke basisscholen moet het hier ontgelden. Nu geven de auteurs er wel vaker blijk van niet te benauwd te zijn stelling te nemen tegen standpunten van anderen. Soms werkt dat ver-

helderend, maar in dit geval, waarbij ze een scala van relevante publikaties vanuit protestants-christelijk en katholiek perspectief over de relatie tussen christenen en moslims negeren, gaat het ten koste van de nuances, en daarmee van hun eigen betoog.

De voornaamste verdienste van de auteurs is dat ze een aantal zaken betreffende de islam in Nederland in één boek hebben samengebracht. Niettemin voegen ze weinig toe aan hetgeen, ook door henzelf, eerder is gepubliceerd. Zo ben ik (delen van) hoofdstuk vier al diverse malen op andere plaatsen tegengekomen. Een bijzonder originele studie is het dan ook zeker niet. Voor degenen die zich voor het eerst in deze materie willen verdiepen, vormt dit boekje een nuttige inleiding en biedt het een aardig overzicht. Maar veel meer helaas ook niet.

Ruud Strijp

Nico Baakman, Kritiek van het openbaar bestuur. Besluitvorming over de bouw van ziekenhuizen in Nederland tussen 1960 en 1985 (dissertatie). Thesis Publishers, Amsterdam 1990, 261 p.

In dit opmerkelijke werk geeft Baakman een antwoord op de wanhopige vraag van burgers die – geconfronteerd met een of ander dwaas doen of laten van de bureaucratie – willen weten: ‘Zijn ze daar nu helemaal gek geworden?’ Baakmans reactie is nee, in de zin dat de individuele actoren in het bestuursspel niet meer stupide zijn dan de doorsnee burger; en ja, in de zin dat het spel zodanig wordt gespeeld dat het gekke (in de zin van absurde) resultaten *moet* opleveren.

Hoe komt dat? Baakman illustreert zijn antwoord met een gedetailleerde studie van nieuwbouw- en fusieprocessen van ziekenhuizen in Zutphen en Nijmegen. Dit klinkt wellicht wat saai, maar dat is het helemaal niet. Het verhaal leest als een politieroman of een griezelveelverhaal. Het kan niet waar zijn, denkt men al lezend. Zo veel commissies, besturen, raden, zo veel wetten en regelingen, zo veel brieven, zo veel adviezen, zo veel studies, zo veel vergaderingen, zo veel tijd, zo veel gemanoeuvreren... met zo weinig resultaat. Als voorbeeld, om een proef te geven van de complicaties waarmee de auteur te kampen heeft gehad, kan men de instanties noemen die een rol speelden in de casus Zutphen. Over de ziekenhuis(nieuw)bouw aldaar hebben medebesloten of geadviseerd, afgezien van de indirecte of directe rol van de Tweede en Eerste Kamers en hun partijfracties, van de ministeries en departementen (Sociale Zaken en Volksgezondheid, Volkshuisvesting en Wederopbouw, Financiën) en andere algemene instellingen (zoals de SER): de gemeente Zutphen, haar B & W en raad, de provincie Gelderland (Gedeputeerde Staten), de Sint Vincentiusvereniging, de Stichting Sint Walburgis Ziekenhuis, haar College van regenten en bisschoppelijke commissaris, de rector van het ziekenhuis, de Vereniging van Katholieke Ziekenhuizen, het Centraal Bureau voor het Katholieke Ziekenhuiswezen, de aartsbisschop zelf, de Stichting Oude en Nieuwe Gasthuis (ONG), haar bestuur genaamd College van provisoren en benoemd door de gemeenteraad, haar economisch directeur genaamd Rentmeester, de oude landelijke (ministeriële) Ziekenhuiscommissie, de Stichting Centraal Orgaan Ziekenhuistarieven, de Nationale Ziekenhuisraad, de Ziekenfondsraad en zijn Commissie Erkenningen, de nieuwe (niet-ministeriële) Ziekenhuiscommissie, haar Werkcommissie Ziekenhuizen, het Centraal Orgaan Ziekenhuistarieven, het College voor Ziekenhuisvoorzieningen, de Vaste Commissie voor Volksgezondheid, de Rijksgebouwendienst en zijn Adviescentrum, de afdeling Financiering Inrichtingswezen, de specialisten en huisartsen uit Zutphen en omgeving, vervolgens de nieuwe stichting ONG, haar werkcom-

missie, een College van provisorsen nieuwe stijl... enzovoorts. De casus Zutphen is echter relatief simpel. Men hoeft daar alleen de opeenvolgende overheids-'regimes' aan toe te voegen, die van Veldkamp/Bartels (1961-67), Roolvink/Kruisinga (1967-71) en Stuyt (1971-73), alsmede de steeds veranderende wetgeving en regulering, en men begrijpt het bijna. Dat wil zeggen: men begrijpt dat er in deze betrekkelijk eenvoudige casus al sprake is van een meer dan ingewikkeld – een zo goed als compleet onoverzichtelijk – speelveld.

Baakmans argument is echter dat er, op het gebied van soortgelijke besluitvormingsprocessen, sprake is van een snelgroeiend aantal actoren, zetten, spelniveaus, arena's, spelregels, spelcontexten, zo snel dat hij een kwalitatief onderscheid bespeurt tussen zijn eerste casus (Zutphen eerste fase, 1959-67) en zijn laatste (Nijmegen 1970-85). De toestand wordt steeds erger.

Maar waar gaat het hier om? Om een kritiek op langzame besluitvorming? Nee, dat eigenlijk niet. Baakmans kritiek is veel diepgaander. Naar zijn mening zijn de casussen ziekenhuisbouw in Zutphen en Nijmegen slechts voorbeelden van een algemene ontwikkeling in de bestuurswereld: 'De dominante indruk die de beschrijvingen in het deel Empirie achterlaten is er een van groeiende onmacht van welhaast alle betrokkenen... Gegroeide onmacht der spelers (te zamen met) iets dat ik... "hindermacht" wil noemen'; de capaciteit om te belemmeren en te verhinderen. 'Het ultieme compliment dat men kan krijgen luidt dan ook: "Als *die* tegen is, kun je het verder wel vergeten"' (p. 215-6, 233).

'Zijn ze daar nu helemaal gek geworden?' vraagt de burger. Het antwoord was: individueel niet; als 'politiek-ambtelijk apparaat' misschien wel. Maar het is geen eenvoudige kwestie van collectieve irrationaliteit, in de zin van de klassieke spel- of sociale-keuzetheorie. 'Wat de goede (hinder)zet is', schrijft Baakman (p. 233), 'is in hoge mate een kwestie van intuïtie, zelfden of nooit van rationele argumentatie'.

De categorie doelrationaliteit houdt op om van toepassing te zijn: 'Het vragen naar de doelrationaliteit, zo dat al ooit toelaatbaar was, (wordt) in toenemende mate een zinloze vraag' (p. 220). Dit verschijnsel heeft onder andere met professionalisering te maken, maar ook met decentralisatie en met democratisering (soms 'onderhandelingshouding' genoemd). Deze hebben 'een opstuwende werking op het aantal spelers', simpelweg: meer raden, commissies, adviseurs, burgers... praten mee. Daarin speelt ook de groei van de para-overheid een rol. Dit leidt uiteindelijk tot een forse groei in het aantal zetten dat per spel moet worden gedaan. Maar hoe meer spelers, hoe meer zetten, hoe meer de logica van het spel zelf, in plaats van het oorspronkelijke, inhoudelijke doel, gaat overheersen. Uiteraard gaan ook de besluitvormingskosten enorm omhoog. En een deelnemer die 'toch iets bereiken wil, zal steeds vaker gefrustreerd worden'.

Een troosteloos beeld. Baakmans idee van de bestuurlijke perversie spreekt (wetenschappelijk!) aan. Alleen: hoe breed toepasbaar is dit beeld? Baakman had verder kunnen gaan. Hij had kunnen beargumenteren, ofwel dat de door hem geschetste ontwikkeling een universeel verschijnsel is in de wereld van het openbare bestuur, dat zou een sterke claim zijn geweest, relatief makkelijk te toetsen; of hij had zijn claim kunnen beperken, bij voorbeeld tot bepaalde bestuursgebieden of geografische regionen (is het ook in Duitsland van toepassing, in de VS, in Japan, in de Sovjetunie...?). Met welke andere (culturele, politieke, economische) variabelen hangt het fenomeen samen? Over soortgelijke kwesties doet de auteur (nog) geen duidelijke uitspraak. Misschien mogen we in de toekomst een meer algemene theorie van hem verwachten. Men mag benieuwd zijn.

Grahame Lock

O. Schreuder en L. van Snippenburg (red.), **Religie in de Nederlandse samenleving. De vergeten factor**. Ambo, Baarn 1990, 189 p.

De afgelopen tien jaar heeft een groep godsdienstsociologen van diverse Nederlandse universiteiten gezocht naar overblijfselen van religieus leven in het 'meest geseculariseerde land van West-Europa'. De vele onderzoeksresultaten die door de groep in het raam van het nationaal onderzoeksprogramma 'Maatschappij en Religie in Nederland' (MAREN) verkregen werden, staven hun thesis: enerzijds zijn er ontegensprekelijke sporen van kerkelijk verval en lijkt de godsdienst een 'vergeten factor' maar anderzijds blijft religie toch nog een factor van betekenis in de Nederlandse samenleving.

Na de situering van de studie door de redacteurs peilt O. Schreuder naar de betekenis van de religie voor het sociaal-culturele klimaat in Nederland. Hij gaat onder andere na hoezeer de religieuze factor nog van invloed is op een aantal waardenoriëntaties van de Nederlanders. Voor familiale waarden en voor een zeker cultureel traditonanisme lijkt dit het geval te zijn. Op andere gebieden zoals sociale rechtvaardigheid is er geen verschil tussen de gelovige Nederlanders en anderen (p. 38).

Daarna onderzoekt J. Peters de verschillen tussen de onkerkelijken en de kerkelijken. Hij komt tot het besluit dat het secularisatieproces de verschillende confessies niet op dezelfde wijze heeft getroffen met als gevolg dat de Nederlandse christenen zeker niet op één geestelijke hoop zijn geveegd. De auteur geeft een boeiende schets van de 'twee confessionele culturen'. De scheidingslijn loopt tussen de katholieken en hervormden enerzijds en de gereformeerden anderzijds. Binnen deze laatste en de katholieken kunnen nog eens duidelijk onderscheiden types gevonden worden.

De studie van G. Dekker, H.C. Stoffels en S.J. Vellenga behandelt de revitalisering in het Nederlands protestantisme. Het gaat om allerlei activiteiten (en groeperingen) die zich opwerpen als krachten tegen de secularisatie, de inperking en de aanpassing van de godsdienst. Sommige merkwaardige bevindingen gaan in tegen gevestigde opvattingen over de kenmerken en waarden van de 'evangelischen'.

Het zoeken naar nieuwe inhoud en vormen van religiositeit is een riskante onderneming die soms op mislukking kan uitlopen. Dit wordt op overtuigende wijze geïllustreerd door de actiegroep Septuagint. L. Laeyendecker volgt de lotgevallen van die actiegroep op de voet en ziet daarin een herkenbaar patroon: binnenkerkelijke beweging, grensverlegging, frustratie, afwending. Hij gelooft zelf niet in een totale mislukking, omdat werd bijgedragen tot de meningsvorming rond celibaat en ambt (p. 114).

In de bijdrage van C. Strijards en O. Schreuder gaat het om de analyse van diepte-interviews bij zestien sympathisanten van de 'New Age'. We krijgen zicht op nieuwe religieuze zingeving buiten de traditionale kerken: een merkwaardige en syncretische vermenging van diverse spiritualiteiten met verregaande individuele vrijheid, gedragen door hogere middenklassen. Dit verschijnsel (gedeeltelijk) verklaren in termen van anomie laten we aan de verantwoordelijkheid van de auteurs. Een ruimer onderzoek is wenselijk.

Samen met E. Hijmans speurt H. Hilhorst naar de sporen van Luckmans onzichtbare religie, dit zijn verschillende types van zingevingssystemen waardoor mensen zich in hun alledaagse leven zouden laten leiden. Op basis van 25 diepgaande vraaggesprekken en een uitvoerige analyse van de protocollen worden vier typen van zingeving onderscheiden (drijfveer, aholic, mozaïk en conglomeraat) die de lezer wel zullen boeien. De onzichtbare religie heeft vele gezichten (p. 159). Hoezeer die verspreid zijn? Dat is een vraag die survey-onderzoek vergt.

Ten slotte stapt M. ter Borg af van de individuele versnippering van zingevingssystemen en religies, om op zoek te gaan naar de meest algemene maatschappelijke consensus die de

Nederlanders kenmerkt en die nog sacrale connotaties zou hebben, de zogeheten 'publieke religie'. Er is een publieke religie en die komt vooral aan de oppervlakte als hij geschonden wordt. De Tweede Wereldoorlog (en de herinnering) staat hierbij in het middelpunt.

Sommige auteurs slagen erin om de resultaten van soms doorgedreven statistische analyses op een voor 'leken' heldere en boeiende wijze uiteen te zetten (bij voorbeeld op p. 34-39). Ook een methodologisch geschoold beoordelaar kan zich over het algemeen nog betrekkelijk tevreden voelen met zo'n minimum aan technische informatie en cijfers.

J. Billiet

Tony Weggemans, De regels van de woongroep. Sociale vernieuwing in de praktijk. Tilburg University Press, Tilburg 1990, 225 p.

De woongroep lijkt het voorbeeld van de neerslag van nieuwe relatievormen. In juli 1969 sprak een bewoonster van een flatgebouw in Nijmegen, mevrouw E. van der Donk-Van Doornemaal, via een advertentie haar verbazing uit over het ontbreken van centrale voorzieningen in flatgebouwen. Het Centraal Wonen-idee was geboren. Gezins sociologen, zoals Saal, probeerden er iets van te begrijpen. Kort daarvoor had de commune hun aandacht getrokken. Achteraf gezien valt op hoe de samenleving – en helaas ook de sociale wetenschappers – geen raad wisten met deze nieuwe verschijnselen. Naast afkeuring en weerstand bij de gevestigden vonden de ideeën over groepswonen echter gretig aftrek bij de jongeren.

Weggemans geeft een goed beeld van het reilen en zeilen van woongroepen in Nederland anno 1990 met behulp van korte portretten van uiteenlopende groepen. Waar mogelijk wordt dat ondersteund door kwantitatieve gegevens. Het verzamelen van betrouwbare cijfers is niet eenvoudig. Hij laat aan de hand van de ontwikkeling van de definitie zien hoe maatschappelijke normen veranderen en hun neerslag krijgen in specifieke woonvormen. Hij is goed ingevoerd in het veld, hoewel ik me soms niet aan de indruk kan onttrekken dat zijn betrokkenheid de wetenschappelijke distantie stoort.

Ontleend aan de handelingsvormen die Habermas onderscheidt – communicatief, instrumenteel en strategisch – maakt Weggemans een onderverdeling in communicatieve en instrumentele woongroepen. Het accent legt hij hetzij bij een woongroep die handelt als collectiviteit (er bestaat een collectieve overeenstemming), hetzij bij een woongroep waarin ieder zijn eigen individuele doelstellingen najaagt. Deze tweedeling wordt uitgewerkt, respectievelijk naar de afspraken die gemaakt zijn rondom de gemeenschappelijke huishouding en gemeenschappelijke woning, en naar de verhouding van deze groepen tot regels met betrekking tot zaken als voordeurdelersregeling en fiscaliteit bij tweeverdieners. Misschien dat hier het begrip informalisering (zie o.a. C. Wouters, *Van Minnen en Sterven*. Bert Bakker, Amsterdam 1990) meer verklarende kracht heeft om aan te geven hoe de wijze waarop mensen met elkaar omgaan de afgelopen decennia is veranderd. Het gaat bij woongroepen bij voortdurend juist over ogenschijnlijk informeler wordende gedragscodes.

De historische context blijft beperkt. De aanloop in de eerste helft van de jaren zeventig wordt summier geschilderd. Voor een verklaring van de zeer snelle ontwikkeling van een woonvorm die tien à vijftien jaar geleden nauwelijks erkend werd door woningbouwverenigingen en overheden en die thans geheel in het stelsel van huisvestingssubsidies lijkt te zijn ingebed, is het perspectief dat Habermas biedt, niet overtuigend. Het boek geeft een goed inzicht in de gang van zaken bij het wonen in groepsverband. Opvallend is de sterke concentratie, voldoende te verklaren uit het beschikbare aantal grotere herenhuizen, in de buiten de Randstad gelegen steden als Nijmegen, Tilburg en Eindhoven. Ook al loopt voor

het gehele land, althans volgens de vermeldingen in het telefoonboek (ca. vierhonderd) het aantal iets terug (een redelijke schatting komt uit op 6600 groepen), het blijft een niet te veronachtzamen aantal. Het is een goede zaak dat de onderzoeker bij uitstek van het moderne fenomeen woongroep zijn onderzoeksresultaten van de afgelopen jaren weegt, bundelt en als proefschrift presenteert.

Léon Deben

H. van de Graaf en R. Hoppe, **Beleid en politiek. Een inleiding tot de beleidswetenschap en de beleidskunde**. Coutinho, Muiderberg 1989, 499 p.

Het boek heeft drie doelgroepen. Studenten aan universiteiten en instellingen voor hoger beroepsonderwijs zouden er de basisstof in aantreffen, de beleidsmaker of toekomstige bestuurder 'biedt het boek de grondslag voor een verdere studie van beleid en processen rondom beleid, (terwijl) de geïnformeerde burger de mogelijkheid geboden wordt om politici en andere overheidsdienaren te volgen en hun kritisch maar constructief te beoordelen' (p. 12). Daaraan voegen Van de Graaf en Hoppe toe dat zij dit boek geschreven hebben vanuit een 'voor Nederland tamelijk nieuwe, *postpositivistische* opvatting over de beoefening van de beleidswetenschap' (p. 9; hun cursivering). Voorwaar, geen geringe claims.

Het boek bestaat uit drie delen. In deel 1 wordt ingegaan op de fundamenteën en het perspectief van de beleidswetenschap en de beleidskunde. In dit deel formuleren de auteurs ook hun uitgangspunten. Verder komt de beleidscyclus aan bod. In deel 2 gaan Van de Graaf en Hoppe nader in op 'de verschillende delen van het beleidsproces. Zo laten we zien hoe een maatschappelijk en politiek probleem stap voor stap wordt bewerkt en beperkt, zodat het op de maat wordt gebracht van een voor publieke organisaties hanteerbaar beleidsprobleem' (p. 13). Achtereenvolgens komen aan bod de rol van waarden, recht en ideologie in het beleidsproces, en de vorming, uitvoering en evaluatie van beleid. In deel 3 'worden de inzichten die in de beide voorafgaande delen zijn verkregen, toegepast op het ontwerpen van beleid' (ibid.). Van de Graaf en Hoppe duiden hun benadering aan als politologisch-bestuurskundig. Daarbij wordt beleid beschouwd als een politiek bekrachtigd plan en wordt de politieke oordeelsvorming als motor achter de totstandkoming, uitvoering en evaluatie van dat plan benadrukt. Een tweede invalshoek van het boek is dat 'overheidsbeleid behoort bij te dragen aan de oplossing van problemen van burgers. Daarmee komen de pretenties van de politiek en de openbare dienst aan de orde' (p. 12).

Er is veel over dit boek te zeggen. Bemelmans-Videc (*Beleidswetenschap*, 4 (1990): 160-161) heeft kritische opmerkingen geplaatst bij de vraag waarom het nodig is gevonden een nieuw 'vak' te introduceren: de beleidskunde. Omdat ik deze kritiek op hoofdlijnen onderschrijf, verwijs ik verder naar haar recensie. Ik beperk me tot een aantal andere opmerkingen, waarbij begonnen wordt met enkele positieve.

Interessant is de uitwijding van de auteurs over de geschiedenis van de beleidswetenschap, waarbij teruggegaan wordt tot de Griekse oudheid, maar waarbij tevens recente ontwikkelingen genoemd worden. Duidelijk wordt gemaakt dat de term 'beleidswetenschap' weliswaar jong is, maar dat dat niet geldt voor een aantal van de te onderzoeken thema's. De hoofdstukken over de wijze waarop beleid tot stand komt, en het beleidsvormingsmanagement, zijn eveneens de moeite waard. Kenmerkend voor het gehele boek is dat de auteurs veel aandacht besteden aan vuistregels voor beleidsvormers (in spe). Eveneens is het toe te juichen dat Van de Graaf en Hoppe uitgebreid ingaan op de fase van de uitvoering van beleid. Grote en kleine overheidsfiasco's die de laatste jaren, goed gedocumenteerd, in de openbaarheid zijn gekomen, laten zien hoe gemakkelijk er door beleidsmakers heen ge-

stapt is over deze fase van het beleidsproces. Hoofdstuk 4 is voor studenten in de beleidswetenschap, maar ook voor beleidsmakers verplichte kost. Uitgebreid wordt ingegaan op de vraag hoe beleidsteksten te analyseren en te reconstrueren zijn. Daarbij is een van de regulatieve ideeën het 'argumentatiegehalte' van de teksten. Eveneens positief te beoordelen is de bijdrage over agendavorming. Er wordt een verdienstelijke poging gedaan om twee modellen van agendavorming (barrièremodel en stromenmodel) naast elkaar te zetten, waarbij de vraag beantwoord lijkt te worden onder welke condities welk model 'de meest adequate verklaring oplevert' (p. 202). De auteurs specificeren enkele van deze condities.

Ik maak een drietal kritische opmerkingen. Wat precies te verstaan is onder de postpositivistische opvatting van de auteurs is mij na lezing van hun boek niet duidelijk. Ten eerste is het de vraag waar ze zich precies tegen afzetten. Ten tweede staat niet aangegeven wat het postpositivistische zou inhouden. De opmerkingen die in hoofdstuk 2 gemaakt worden onder het kopje 'methodische diversiteit en multidisciplinariteit' zijn onvoldoende uitgeschreven. Vermoedelijk maakt de door Hoppe in zijn oratie bepleite sociaal-constructivistische zienswijze onderdeel uit van deze benadering (R. Hoppe, *Het beleidsprobleem geproblematiseerd*, Muiderberg 1989). Op die benadering is kritiek mogelijk. Ik verwijs daarvoor naar mijn recensie van Hoppes oratie in het tijdschrift *Beleidswetenschap*. Het was mijns inziens beter geweest, als de auteurs in heldere bewoordingen uiteen hadden gezet op welke punten hun benadering verschilt van bij voorbeeld degene die Hoogerwerf in zijn *Overheidsbeleid* (1989) volgt. Opvallend is dat het boek weinig concrete beschrijvingen geeft van de praktijk van het huidige overheidsbeleid en van de daarin actief zijnde organisaties. Er wordt voorbijgegaan aan vragen van de volgende soort: hoe zijn departementen opgebouwd en welke veronderstellingen liggen daaraan ten grondslag; wat is bekend over de werking van beleidsinstrumenten zoals subsidies of (gedragsbeïnvloedende) voorlichting; welke onderdelen van de (rijks)overheid houden zich met de voorbereiding, uitvoering en evaluatie van beleid bezig, enzovoorts. Deze kanttekening kan algemener geformuleerd worden: het empirisch gehalte van het boek is gering, waardoor het soms oppervlakkig wordt. Ik illustreer dat aan de hand van de gedeelten die op beleidsevaluatie betrekking hebben (met name de hoofdstukken 14 en 15). In die onderdelen wordt naar mijn oordeel onvoldoende ingegaan op het thema van de cultuur en structuur van beleidsevaluatie bij de (rijks)overheid, terwijl evenmin veel werk wordt gemaakt van de vraag in welke mate het parlement betrokken is bij evaluatieactiviteiten en in welke hoedanigheid. Wel wordt vrij uitgebreid stilgestaan bij verschillende ontwerpen van evaluatieonderzoeken, waarop echter in verschillende andere, goed toegankelijke publikaties ook al uitvoerig is ingegaan.

Of dit boek de hooggestelde claims helemaal waarmaakt, betwijfel ik, maar uitsluitend daarover is pas na een aantal jaren mogelijk. Daarbij zij bedacht dat dit niet het enige leerboek is dat thans beschikbaar is voor studenten en andere geïnteresseerden (zie bij voorbeeld Hoogerwerfs *Overheidsbeleid* en Van Braams boek over de bestuurskunde). Concurrentie tussen (leer)boeken is een goede zaak. Tegen die achtergrond wens ik Van de Graaf en Hoppes *Beleid en Politiek* een behouden vaart.

Frans L. Leeuw